

Verandering in burgerlijke etiquette

Een analyse van gedragsvoorschriften binnen de Nederlandse burgerlijke cultuur tussen 1870-1900,
voorgescreven in etiquetteboeken

Roxanne Elt (3509125)

Scriptie OZS III: Angel in the House

Docent: Fia Dieteren

Inhoud

Inleiding	5
1. Adviesliteratuur vóór 1870	11
- 1.1 Seksualiteit en partnerkeuze	11
- 1.2 Huiselijkheid en de rol van de man	13
2. De etiquetteboeken	17
- 2.1 Stand	19
- 2.2 Sekse verschillen	21
- 2.3 Etiquette en modernisering	25
Conclusie	29
Literatuurlijst	33

Inleiding

Tegenwoordig wordt een groot deel van ons gedrag gereguleerd door regels die we als kinderen meekrijgen en in de rest van ons leven onbewust tot uiting komen. Het bezit van bepaalde vaardigheden en normen die door deze regels gedicteerd zijn maakt ons deel van een specifieke sociale groep. Waar tegenwoordig het merendeel van de Nederlandse bevolking deze regels zonder nadenken in de praktijk brengt, werd in de negentiende eeuw het gedrag van Nederlandse burgers bepaald door voorschriften.

De Nederlandse burgerij maakte in de negentiende eeuw gebruik van verschillende gedragsregels. Deze waren van belang omdat de burgerij zich wilde profileren als een exclusieve groep waar maar een select gezelschap deel van uit kon maken. Zo waren er verschillende verenigingen en partijen waar gekeurd werd 'aan de deur'. Eenmaal toegelaten binnen een dergelijk gezelschap diende de burgerij zich te gedragen volgens de etiquette. De richtlijnen voor burgerlijk gedrag werden samengesteld in de vorm van etiquetteboeken. Door de inhoud van deze etiquetteboeken te analyseren kan duidelijk worden gemaakt welk gedrag verwacht werd van mannen en vrouwen binnen de Nederlandse burgerij. Dit onderzoek zal zich richten op de inhoud van zes etiquetteboeken die uitgegeven zijn tussen 1870-1900 in Nederland.

De regels van de burgerij maakte duidelijk hoe ze zich wilde onderscheiden van sociaal inferieure, maar ook superieure, groepen. Het feit dat gedragsregels vastgelegd werden in boeken geeft aan hoe belangrijk een gedeeld gedragspatroon voor de burgerij was. Etiquetteboeken waren bedoeld als geheugensteuntje voor beide seksen binnen de burgerlijke cultuur. De inhoud van deze etiquetteboeken geeft dus informatie over het verwachte rollenpatroon van mannen en vrouwen. Dit onderzoek zal aantonen in hoeverre deze gedragsregels mannen en vrouwen tot een bepaalde sfeer beperkten, of juist vrijheden boden, aan het einde van de negentiende eeuw. Burgerlijke gedragsregels beperkten mannen en vrouwen tot bepaalde taken en leefsferen. De leefsfeer voor vrouwen beperkte zich tot het huishouden terwijl de mannelijke leefsfeer zich in de publieke sfeer bevond. Dat wil zeggen dat er binnen het gezin sprake was van gescheiden sferen.

Er bestaat onenigheid onder historici wat betreft het strikter worden van deze leefsferen aan het eind van de negentiende eeuw. Door de inhoud van etiquetteboeken te analyseren zal dit onderzoek duidelijkheid bieden over hoe strikt de leefsferen van mannen en vrouwen gescheiden waren aan het eind van de negentiende eeuw. Daarnaast zal de uitkomst van dit onderzoek vergeleken worden met de bestaande opvattingen over gescheiden sferen aan het eind van de

negentiende eeuw. Allereerst zal het onderzoek naar de etiquette binnen de Nederlandse burgerlijke cultuur behandeld worden.

Voor Nederland is het onderzoek naar gedragsregels binnen de burgerlijke cultuur beperkt gebleven tot het onderzoek van Marja van Tilburg en Ileen Montijn. Van Tilburg richt zich voornamelijk op gedragsregels rondom partnerkeuze en seksualiteit. Binnen dit onderzoek heeft ze gebruik gemaakt van huwelijksgidsen én etiquetteboeken die specifiek gericht zijn op jong volwassen mannen en vrouwen. Volgens Van Tilburg is er sprake van een verschil tussen de adviesliteratuur voor mannen en vrouwen. De gedragsregels voor vrouwen bleven beperkt tot de huishoudelijke taken die verricht moeten worden. Huishoudelijke taken werden als morele taken bestempeld. Daarbij werd binnen de adviesliteratuur volgens Van Tilburg de indruk gewekt dat het werk van vrouwen geen vaardigheden vereist en dus radicaal verschilt van de taken van de man. De vrouw werd steeds meer als kuis en huiselijk bestempeld.¹ Door zich te beperken tot gedragsregels omtrent partnerkeuze en seksualiteit heeft Van Tilburg haar analyse ook beperkt tot de onderdelen van het etiquetteboek die deze onderwerpen behandelen. Door deze aanpak zijn er onderdelen van het etiquetteboek die niet in het onderzoek opgenomen worden, maar wel relevante informatie kunnen bevatten voor onderzoek naar gescheiden sferen binnen de laat-negentiende eeuwse adviesliteratuur.

Naast Van Tilburg heeft ook Ileen Montijn onderzoek gedaan aan de hand van negentiende eeuwse Nederlandse adviesliteratuur, in de periode 1890-1940. In haar boek beschrijft ze de letterlijke inhoud van de bronnen die ze heeft geraadpleegd. Ze besteedt echter weinig aandacht aan hoe deze gedragsregels beïnvloed en gevormd werden. In tegenstelling tot het werk van Montijn doelt dit onderzoek er juist op te onderzoeken welke ontwikkelingen aan het eind van de negentiende eeuw invloed hebben gehad op (nieuwe) burgerlijke gedragsregels.

Naast een inzicht in het Nederlandse onderzoek naar de etiquette binnen de burgerlijke cultuur is het interessant om deze door middel van een overzicht van Brits onderzoek in perspectief te zetten. Over gedragsregels binnen de Engelse burgerlijke cultuur voor zowel mannen als vrouwen is onder andere door Leonore Davidoff en John Tosh onderzoek gedaan. Tosh behandelt de scheiding van sferen die er lijkt te zijn geweest in de negentiende eeuw.² Hij ziet 1870 als keerpunt omdat vrouwen vanaf dat moment toenemende waardering kregen voor het verantwoordelijke werk

---

¹ Marja van Tilburg, *'Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890'* (Groningen 1998) 94+95.

² John Tosh, *'A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class home in Victorian England'* (1999 Great Britain) 2.

dat ze verrichten. In tegenstelling tot Tosh is er volgens Van Tilburg geen sprake van toenemende waardering voor vrouwen en hun huishoudelijke taken.

Het doel van dit onderzoek is om erachter te komen of er in de jaren 1870-1900 van de negentiende eeuw een verandering is aan te tonen in de gedragsregels voor mannen en vrouwen binnen de Nederlandse burgerlijke cultuur. Met andere woorden; hoe veranderden de voorschriften, gedragscodes en regels rondom het burgerlijk leven in deze periode, voor zowel mannen als vrouwen? De burgerij definieerde haar stand door middel van bepaald gedrag. Deze gedragsvoorschriften werden uitgegeven in etiquetteboeken zodat mannen en vrouwen er aan herinnerd konden worden hoe ze zich moesten gedragen. Er is een verschil van mening over een verandering die daarin aan het eind van de negentiende eeuw plaatsvond. Van Tilburg ziet een beperking van de vrouwelijke leefsfeer en dus vanuit Nederlands perspectief een negatieve verandering. Tosh ziet echter een positieve verandering omdat de vrouw meer waardering krijgt voor het werk dat ze verricht.

Dit debat tussen Tosh en Van Tilburg over ontwikkeling binnen de burgerlijke leefsferen aan het eind van de negentiende eeuw heeft een belangrijke positie binnen dit onderzoek. Welke van de twee veranderingen het meest waarneembaar is wordt beantwoord aan de hand van een analyse van zes Nederlandse etiquetteboeken. Om zoveel mogelijk relevante informatie uit de etiquetteboeken te halen is in dit onderzoek de volledige inhoud van de etiquetteboeken geanalyseerd. Dat wil zeggen dat, in tegenstelling tot Van Tilburg, alle onderdelen van het boek bestudeerd worden. Om deze analyse overzichtelijk te houden is de informatie uit deze zes etiquetteboeken ondergebracht in drie categorieën. Deze categorieën zijn niet direct te vergelijken met analyse categorieën van andere historici, maar bij elkaar zullen ze een omvangrijk beeld geven van eind negentiende eeuwse gedragsvoorschriften. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen dan vervolgens met andere onderzoeken vergeleken worden.

De eerste categorie is '*stand*'. Behoren tot een bepaalde stand betekende dat men zich op een bepaalde manier moest gedragen. Een groot deel van de etiquetteboeken was dan ook gewijd aan hoe het individu zich door middel van gedrag kon onderscheiden van anderen. De tweede categorie '*seks verschillen*' richt zich op de voorschriften van het gedrag van de twee seksen. Gedrag tussen twee personen van dezelfde sekse zowel als gedrag tussen mannen en vrouwen is aan veel gedragsregels verbonden. Wat dit een interessante categorie maakt is dat het een beeld geeft van de gewenste interactie tussen mannen en vrouwen tijdens verschillende bezigheden. De derde en laatste categorie is '*etiquette en modernisering*'. Deze categorie richt zich niet op een bepaald

onderwerp maar op nieuwe bezigheden en situaties waar eerder in de negentiende eeuw geen sprake van was. Het is een relevante categorie voor dit onderzoek omdat er in de periode 1870-1900 sprake was van nieuwe bezigheden, in tegenstelling tot de periode ervoor. Nieuwe bezigheden zorgden voor nieuwe situaties en confrontaties waar nieuwe gedragsvoorschriften voor geformuleerd moesten worden. In de etiquetteboeken wordt namelijk voortdurend benadrukt dat gedragsregels veranderden omdat de tijden aan het veranderen waren. De eerste twee categorieën zullen vooral een duidelijk inzicht geven op welk gebied mannen en vrouwen van elkaar gescheiden werden. De derde categorie zal aantonen in hoeverre de gedragsregels voor mannen en vrouwen veranderden ten opzichte van de periode vóór 1870.

Dit onderzoek zal aan de hand van deze drie categorieën een beeld geven van de regels ten opzichte van de scheiding van sferen tussen mannen en vrouwen in de periode 1870-1900. De gedragsregels alleen kunnen echter niet aangeven of er in werkelijkheid sprake was van gescheiden sferen. Het is ook absoluut niet de intentie van dit onderzoek om inhoud van deze etiquetteboeken te zien als een weerspiegeling van de burgerlijke samenleving aan het eind van de negentiende eeuw. In haar boek 'Best circles' benadrukt Leonore Davidoff dat etiquetteboeken slechts een blauwdruk zijn van de samenleving:

“The blueprint of society outlined here is not a complete picture of social reality, but it is a description of the framework of constraints within which individuals and families lived out their lives.”³

Dit onderzoek is een analyse van dit 'raamwerk van restricties' en hoe streng deze restricties waren aan het eind van de negentiende eeuw. De gedragsregels uit de zes Nederlandse etiquetteboeken zijn in dit onderzoek zowel omschreven als geanalyseerd. De sociale ontwikkelingen in Nederland zijn meegenomen in de analyse. De periode 1870-1900 was er een van verandering. Moederschap, huisinrichting en opvoeding behoorden vóór 1870 tot de primaire taken van een burgerlijke vrouw. Aan het eind van de negentiende eeuw gingen vrouwen een steeds prominentere rol spelen binnen de samenleving.⁴

Op het moment dat er een verandering plaatsvindt in het verwachte gedrag van de burgerij zou dit in de etiquetteboeken naar voren moeten komen. In deze boeken werd de burgerij gecorrigeerd op haar gedrag. Dit onderzoek zal aandacht besteden aan de leefsfeer van de vrouw en de man. Om een alomvattend beeld te krijgen van de gedragsregels voor beide seksen is er voor zes

---

³ Leonore Davidoff, *'Best Circles: society, etiquette and the season'* (London 1986) 18.

⁴ Henk te Velde (ed.), *'Land van kleinde gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990'* (Amsterdam 1999) 161.

etiquetteboeken gekozen waar gedragsregels voor mannen en vrouwen evenredig aan bod komen. De hoofdvraag van dit onderzoek is: *Welke verandering vond er plaats in de etiquetteboeken tussen 1870-1900, in vergelijking met de periode ervoor, wat betreft de gedragsregels voor mannen en vrouwen binnen de Nederlandse burgerlijke cultuur?*

In het eerste hoofdstuk zal een overzicht gegeven worden van het verrichte onderzoek door John Tosh en Marja van Tilburg op het gebied van eind negentiende eeuwse adviesliteratuur. Vervolgens zal in het tweede hoofdstuk de analyse van de zes etiquetteboeken behandeld worden. De uitkomsten van deze analyse zullen vervolgens in de conclusie nog eens behandeld worden. Vervolgens zal in de conclusie aan de hand van dit onderzoek positie ingenomen worden binnen het geconstrueerde debat tussen Tosh en Van Tilburg.

1.

Adviesliteratuur vóór 1870

Dit hoofdstuk zal een beeld geven van het onderzoek dat al verricht is op het gebied van laat negentiende eeuwse adviesliteratuur. Met name het werk van Marja van Tilburg en John Tosh zullen hier uitvoerig behandeld worden. Beide auteurs zien een verandering in de adviesliteratuur aan het eind van de negentiende eeuw. Ze verschillen echter van mening wat betreft de inhoud van deze verandering. Zo is Van Tilburg van mening dat de vrouw steeds meer beperkt werd tot de huiselijke sfeer. Tosh concludeert echter dat de vrouw toenemende waardering krijgt voor de taken die zij als vrouw verricht. Naar aanleiding van dit onderzoek zal binnen deze discussie een eigen positie ingenomen worden.

1.1 Seksualiteit en partnerkeuze

In haar boek *'Hoe hoorde het?'* focust historica Marja van Tilburg zich op de adviesliteratuur tussen 1780 en 1890. Ze behandelt voornamelijk de regels voor seksueel gedrag en partnerkeuze in de adviesliteratuur voor zowel mannen als vrouwen, met als doel deze twee te vergelijken. Aan de hand van deze vergelijking concludeert Van Tilburg dat de leefsfeer van de vrouw strikter en meer beperkt werd in de tweede helft van de negentiende eeuw. Van Tilburg ziet in deze periode maar één bestemming voor de vrouw: 'De leefsfeer van vrouwen uit de burgerij werd langzaam maar zeker beperkt tot de private sfeer: het moederschap werd de bestemming van de vrouw'.⁵ Vrouwen kregen volgens Van Tilburg ook een nieuwe sekse-identiteit: empathisch, zorgend en kuis. Volgens Van Tilburg was adviesliteratuur bedoeld om jongvolwassenen te leren hoe ze met iedereen op goede voet konden staan. Het overdragen van deze kunst lag aan de basis van de negentiende eeuwse adviesliteratuur en richtte zich vooral op jongvolwassen mannen van eenentwintig jaar. Dit was de leeftijd waarop velen het huis zouden verlaten. De negentiende eeuwse gedragsregels hadden dus volgens Van Tilburg een uitgesproken opvoedend karakter.⁶

Van Tilburg maakt gebruik van een wetenschappelijke methode van analyseren waarbij de vorm van de tekst centraal staat. Aan de hand van analyse van vormaspecten wil ze er achter komen hoe een tekst in elkaar zit.⁷ Er zijn twee type adviesboeken die ze opneemt in haar onderzoek: de huwelijksgidsen en de adviesliteratuur die zich specifiek op jongvolwassen mannen en vrouwen

---

⁵ Van Tilburg, *'Hoe hoorde het?'*, 39.

⁶ Idem, 40.

⁷ Idem, 10.

richtte.⁸ De adviesliteratuur gericht op jongvolwassenen geeft instructie over hoe deze groep zich in het maatschappelijk leven moet gedragen. Van Tilburg merkt op dat in het laatste kwart van de negentiende eeuw een specifieke verandering binnen de adviesliteratuur optrad. In deze periode verdween de huwelijksgids en vond er tegelijkertijd een opkomst plaats van seksuele voorlichting boekjes.⁹

Om haar onderzoek te verantwoorden plaatst Van Tilburg de adviesliteratuur in een sociale en culturele context. In de adviesboeken uit het einde van de achttiende en begin negentiende eeuw is volgens Van Tilburg een zekere mate van rationalisering en secularisering zichtbaar. Tegelijkertijd merkt ze op dat de adviesliteratuur van na 1830 juist een uitgesproken religieus karakter had. Pas in de jaren 1880 van de negentiende eeuw verschenen adviesboeken die specifiek bedoeld waren voor jong volwassenen. Van Tilburg suggereert hier een breuk met het verleden. De kerk ging zich niet louter bezig houden met het verspreiden van de geloofsleer, maar leerde de mensen hoe ze hun leven in moesten richten om zo een goed oppassend burger worden.¹⁰ Het verschijnen van katholieke adviesboeken maakte deel uit van de katholieke emancipatie beweging in Nederland en was het een teken van aankomende verzuiling. Ook deze verandering geeft aan dat het laatste kwart van de negentiende eeuw een tijd was van sociale en politieke verandering.

Binnen haar onderzoek vergelijkt Van Tilburg de adviesliteratuur bestemd voor mannen en vrouwen met elkaar. Bij deze vergelijking richt ze zich vooral op categorieën als tijdsbesteding en gedragsregels.¹¹ Het opvallende verschil volgens Van Tilburg tussen de adviesliteratuur voor jonge vrouwen en jonge mannen was de vorm van de tekst. In het geval van adviesliteratuur voor jonge meisjes werd er geen tekst en uitleg gegeven, zoals bij mannen het geval was.¹² Een ander verschil volgens Van Tilburg is dat de adviesliteratuur voor vrouwen alleen instructie gaf over gedrag bij huishoudelijke taken:

“Het verschil in uitgangspunt van de adviesliteratuur voor jonge vrouwen en die voor jonge mannen is nu duidelijk: de adviesliteratuur voor jonge vrouwen motiveert lezeressen het huishouden op zich te nemen door hen voor te houden dat het doen van het huishouden hen tot een goede vrouw maakt. De vorming staat, met andere woorden, in het teken van de sekse-identiteit.”¹³

---

⁸ Idem, 13.

⁹ Idem, 14.

¹⁰ Idem, 16.

¹¹ Idem, 53.

¹² Idem, 53.

¹³ Idem, 95.

Ze ziet dat jong volwassen mannen vooral opgevoed werden om verantwoordelijkheid te nemen:

“Zo consequent als de adviesliteratuur voor mannen is, zo diffuus is die voor jonge vrouwen. Uit de vormaspecten van de adviesliteratuur voor jonge mannen kan worden afgeleid dat de lezer wordt opgevoed tot zelfstandigheid en tot het dragen van verantwoordelijkheid. De verwoording van de gedragsregels dwingt hem als het ware de voorschriften na te leven.”¹⁴

In tegenstelling tot het onderzoek van Van Tilburg, zal dit onderzoek zich niet beperken tot bepaalde delen van de etiquetteboeken maar de hele inhoud behandelen. Alle onderdelen van het etiquetteboek zijn meegenomen in de analyse. Een verdere aanvulling op het onderzoek van Van Tilburg is dat dit onderzoek zich specifiek richt op de laatste drie decennia van de negentiende eeuw. Het onderzoek van Van Tilburg houdt op in 1890. Dit onderzoek gaat echter door tot 1900 zodat de veranderingen in gedragsregels tot aan het eind van de negentiende eeuw meegenomen konden worden in het onderzoek.

Het werk van Van Tilburg heeft een tweetal elementen die in dit onderzoek zijn overgenomen. Zo worden de gedragsregels uit de etiquetteboeken door haar in de sociale en culturele context van de periode 1870-1900 geplaatst. Alleen door rekening te houden met veranderingen in de maatschappij kunnen eventuele veranderingen in de gedragsregels goed begrepen worden. Ten tweede behandelt Van Tilburg gedragsregels voor zowel mannen als vrouwen in haar boek. Ook dit onderzoek behandelt gedragsregels die bedoeld zijn voor beide seksen. De etiquetteboeken zijn zo geselecteerd dat gedragsregels gewijd aan beide seksen evenredig aan bod komen.

1.2 Huiselijkheid en de rol van de man

Naast het onderzoek van Van Tilburg heeft ook John Tosh de adviesliteratuur van de negentiende eeuw onderzocht. Het onderzoek van Tosh, *'A Man's Place Masculinity and the Middle-Class home in Victorian England'*, is voor dit onderzoek relevant aangezien hij gedragsregels voor zowel mannen als vrouwen behandelt in zijn onderzoek. Daarnaast heeft hij een andere visie dan Van Tilburg wat betreft de scheiding van sferen binnen de laat negentiende eeuwse adviesliteratuur.

Tosh richt zijn onderzoek voornamelijk op de mannelijkheid binnen de victoriaanse burgerlijke cultuur maar is zich ook zeer bewust van de rol van de vrouw. Hij omschrijft de periode van 1830 tot 1880 als *'the climax of Domesticity'*. Zijn onderzoek richt zich vooral op huiselijkheid

---

¹⁴ Idem, 139.

centrale rol die de man hierbinnen speelde. In zijn studie wil hij uitzoeken in hoeverre de rol van de man gebaseerd was op het behouden en beschermen van het gezin en het huishouden. Dit noemt hij ook wel het Victoriaanse ideaalbeeld.¹⁵ Zijn studie besteedt aandacht aan de familie als geheel. Zijn doel is om de rol van de victoriaanse man te ontmaskeren maar hij laat de andere leden binnen het gezin niet buiten beschouwing. Ook Tosh kijkt naar de gescheiden sferen binnen een gezin. Dat wil zeggen in hoeverre werden de leden van het gezin aan het einde van de negentiende eeuw tot bepaalde leefsferen beperkt. Hij kijkt ook of deze scheiding wel zo strikt is als andere historici stellen. Het doel van zijn onderzoek is om te kijken of de opvatting die er bestaat over strikt gescheiden sferen aan het eind van de negentiende eeuw genuanceerd moet worden.¹⁶

Volgens Tosh was het de taak van de man om het huishouden te onderhouden, te beschermen en jongemannen op te voeden. Naast zijn werk moest de man zich thuis bevinden en met zijn vrouw een wederzijds respectvolle relatie behouden. Dit is volgens Tosh een ideaalbeeld, dat in de praktijk onmogelijk was te handhaven aangezien het geloof in ongelijkheid tussen man en vrouw nog nooit zo sterk was geweest als in deze periode.¹⁷ Aan de hand van de invloedrijke etiquetteboeken van Sarah Ellis toont Tosh aan dat in de late jaren 1830 thuis en werk gezien werden als gescheiden sferen, waarbij de rollen toegewezen aan mannen en vrouwen ook gescheiden waren. Terwijl de man taken in de publieke zowel als de huiselijke sfeer verrichtte, werd de rol van de vrouw strikt gelimiteerd tot de huiselijke sfeer.¹⁸ Tosh gaat nog dieper in op hoe die scheiding van sferen gedefinieerd werd in die tijd zelf. Om deze scheiding goed te begrijpen is het volgens Tosh essentieel om te kijken naar de negentiende eeuwse definitie van de twee seksen. De victoriaanse opvatting over de twee seksen betrof niet alleen verschil in taken, maar men geloofde dat de vrouw fundamenteel anders, onderontwikkeld en dus ondergeschikt was aan de man. Sterker nog, de vrouw werd gezien als een onderontwikkelde versie van de man.¹⁹ Volgens Tosh kunnen deze negentiende eeuwse opvattingen over de twee seksen niet los gezien worden van de gescheiden rollen die men aangewezen kreeg binnen de negentiende eeuwse burgerij.

Wat betreft de verwachte rollen van zowel de man als de vrouw, is volgens Tosh aan het eind van de negentiende eeuw een verandering aan te tonen. Hij verwijst hier ook naar het feit dat het einde van de negentiende eeuw de maatschappij aan het veranderen was. Veranderingen binnen de

---

¹⁵ John Tosh, *'A Man's Place'*, 1.

¹⁶ Idem, 2.

¹⁷ Idem, 7.

¹⁸ Idem, 18.

¹⁹ Idem, 40.

gedragsvoorschriften ziet Tosh als een logische ontwikkeling aangezien de samenleving in deze tijd ook aan het veranderen was. De eerste verandering die Tosh in zijn studie behandelt is de toenemende waardering voor de huishoudelijke taken die vrouwen uitvoerden.²⁰ Zo werd het huisvrouwschap geherintroduceerd als de kunst van het huishouden, moederschap kreeg meer prestige en de lokale status van de familie werd steeds meer afhankelijk van de sociale vaardigheden van de vrouw. Tosh verwijst daarnaast ook naar de veranderende rol van de man binnen het gezin:

“the writers of advice books demanded higher standards of behaviour from husbands and tended to blame them when marriages came unstuck.”²¹

Wat Tosh hiermee aantoont is dat het eind van de negentiende eeuw een periode was waar niet alleen de rollen van de man en de vrouw veranderden maar ook hun relatie en verplichtingen tot elkaar. In deze periode veranderde ook het gezin op zich. Tosh richt zich in een ander onderzoek specifiek op mannelijkheid in negentiende eeuws Groot-Brittannië. Hierin verwijst hij naar het feit dat het gezin en de rol van de man en vrouw hierbinnen veranderde vanaf 1870. Een specifieke verandering die zich bij de man voordeed was het verkiezen van het vrijgezellenleven boven trouwen en het stichten van een gezin.²² De man ging zich dus ook anders gedragen dan van hem verwacht werd.²³ In vergelijking met Van Tilburg signaleert Tosh een andere ontwikkeling aan het eind van de negentiende eeuw wat betreft de scheiding van sferen. Hij pleit er in zijn conclusie ook voor dat opvattingen over strikt gescheiden sferen aan het eind van de negentiende eeuw genuanceerd moeten worden. Dit onderzoek zal op een fundamenteel punt verschillen van de studie van Tosh, namelijk het land van onderzoek. Tosh richt zich op de victoriaanse gedragsregels zoals die voorgeschreven werden in Engeland. Deze studie richt zich op de gedragsvoorschriften in Nederland.

Na een overzicht te hebben gegeven van de bestaande geschiedschrijving kan de analyse van dit onderzoek verder uitgelegd worden. Het volgende hoofdstuk behandelt de analyse van de geselecteerde etiquetteboeken aan de hand van de drie eerder genoemde categorieën. Deze analyse

---

²⁰ Idem, 145.

²¹ Idem, 145.

²² John Tosh, *Manliness and Masculinities in Nineteenth-Century Britain*, (Groot-Brittannië 2005) 107

²³ Idem, 103

zal een overkoepelend beeld geven van de gedragsvoorschriften. Vervolgens kan aan de hand van deze analyse positie ingenomen worden binnen het geconstrueerde debat tussen Tosh en Van Tilburg.

2.

De etiquetteboeken

Voor dit onderzoek zijn zes Nederlandse etiquetteboeken geselecteerd. Deze moesten uitgegeven zijn binnen de periode 1870-1900. In deze zes etiquetteboeken komen gedragsvoorschriften voor mannen en vrouwen evenredig aan bod, aangezien binnen dit onderzoek beide seksen behandeld worden. Daarnaast was het van belang dat de bronnen beschikbaar waren om in te lezen. De volgende drie etiquetteboeken waren in de vorm van microfilm in te zien in de Universiteitsbibliotheek Utrecht:

- *Lessen over de wellevendheid voor heren*, auteur onbekend, 1880.
- *Nieuw handboek der wellevendheid, of, Handleiding om in gezelschappen en verschillende betrekkingen des levens zich welwillend en beschaafd te gedragen... : een nuttig hand- en hulpboek voor oud en jong van beiderlei kunne* door J.J. Alberti, 1887.
- *"Hij zal 't wel weten!" : 300 recepten voor dames en heeren die prijsstellen op beschaving en takt* door 'Dwarskijker', 1888.

De andere drie etiquetteboeken die geselecteerd zijn voor dit onderzoek zijn in originele staat te lezen bij Aletta instituut voor vrouwengeschiedenis in Amsterdam:

- *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette in 32 artikelen* door mevrouw E.C. de Wijs-van de Mandele, 1899.
- *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette voor heeren in zestien artikelen* door mevrouw E.C. de Wijs-van de Mandele, 1900.
- *De opvoeding der Vrouw: kleine handleiding voor gegoede standen* door Louise Stratenus, 1891.

Een van de belangrijkste aspecten van burgerlijk gedrag was duidelijk maken dat je tot een bepaalde stand behoorde. Dit behoren tot een bepaalde stand moest zichtbaar zijn voor anderen, alleen zo kon men zich onderscheiden van de groepen uit de samenleving beneden zijn stand en ook zeker ook van groepen boven zijn stand. Goed gedrag stond hierbij centraal. Het was essentieel voor de Nederlandse burgers, ook aan het einde van de negentiende eeuw, om zich naar verwachting te gedragen. Dit onderzoek richt zich op de gedragsregels vanaf het moment dat mannen en vrouwen volwassen werden en dus op eigen kracht hun gedrag moesten gaan regelen in een nieuwe sociale omgeving. Etiquetteboeken waarin gedragsvoorschriften uitgebreid geïllustreerd werden waren dan ook een steun in de rug, vooral voor onervaren jongvolwassenen mannen en vrouwen. Het was van

belang dat het volwassen worden gepaard ging met goed gedrag. Op deze manier was het mogelijk aan te geven tot welke stand je behoorde. De etiquetteboeken staan niet alleen vol met regels van goed toepasselijk gedrag, maar ook met gedrag dat afgekeurd werd. Afgekeurd gedrag was gedrag beneden de stand van de lezer. ‘*Stand*’ is een belangrijke factor binnen de laat negentiende eeuwse adviesliteratuur en daarom ook als analysecategorie gebruikt binnen dit onderzoek.

De tweede analysecategorie betreft ‘*sekse verschillen*’ waarbij gelet is op gedragsvoorschriften die specifiek bedoeld zijn voor één van de twee seksen. Mannen en vrouwen hoorden zich op verschillende manieren te gedragen, ook ten opzichte van elkaar. In de etiquetteboeken wordt voortdurend verwezen naar het feit dat met name de rol van de vrouw aan het veranderen is, en dat deze veranderingen nieuwe gedragsvoorschriften met zich meebrengen. Het spreekt voor zich dat de gedragsregels voor mannen en vrouwen niet identiek waren. Deze categorie zal de overeenkomsten en verschillen behandelen tussen gedragsregels voor de twee seksen. Hoe werd er onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen voor dezelfde soort handelingen of situaties? Deze vraag zal verder in het hoofdstuk nader toegelicht worden.

De derde en laatste analysecategorie is een overkoepelende categorie namelijk ‘*etiquette en modernisering*’. Hierbij wordt gekeken in hoeverre er in de etiquetteboeken verwezen wordt naar veranderingen in burgerlijk gedrag. De reden dat er voor de term modernisering is gekozen, is omdat dit ook de term is die in de etiquetteboeken zelf gebruikt wordt om de veranderingen in de samenleving aan te geven. De invloed van deze veranderingen op de gedragsvoorschriften is wat er aan de hand van deze categorie geanalyseerd wordt. Dat wil zeggen in hoeverre vond de auteur dat de samenleving aan het veranderen was waardoor gedragsregels aangepast moeten worden. Deze categorie is ontstaan tijdens het bestuderen van de etiquetteboeken. In ieder van de zes etiquetteboeken werd er verwezen naar het feit dat de samenleving, en de rol van de man en de vrouw hierbinnen, aan het veranderen was. Deze informatie was vooral te vinden in de introducties of de extra paragrafen. Deze onderdelen zijn van belang omdat de auteur hier illustreert waarom het boek geschreven is en in welke maatschappelijke omstandigheden ze zelf verkeerden. Verschillende vormen van vrijetijdsbesteding worden in de etiquetteboeken ook genoemd, zoals sport en nieuwe sociale bijeenkomsten voor mannen en vrouwen. Voor nieuwe activiteiten moesten nieuwe gedragsregels geformuleerd worden. Er werden dus gedragsvoorschriften geformuleerd die nog nooit eerder bestonden binnen de adviesliteratuur. Door de inhoud van deze boeken onder te verdelen in de drie categorieën, stand, sekseverschillen en etiquette en modernisering is er een overkoepelend beeld te geven van gedragsvoorschriften tussen 1870 en 1900. De drie categorieën zijn toepasbaar op het hele etiquetteboek waardoor de hele inhoud geanalyseerd kan worden.

2.1 Stand

De burgerlijke stand was er een, die zich niet alleen wilde onderscheiden van de standen onder zich maar ook zeker van de hogere standen. In de hierboven genoemde etiquetteboeken komen richtlijnen aan bod voor typisch burgerlijk gedrag. De vraag die binnen deze categorie aan bod komt is: *welke gedragsregels werden gezien als essentieel binnen de burgerlijke stand?*

De auteur Dwarskijker spreekt in zijn etiquetteboek over zijn ervaringen in gezelschap van de Engelse burgerij. Hij is van mening dat de Nederlandse burgerij deze gedragingen als een voorbeeld moet zien van hoe een burger zich zou moeten gedragen.²⁴ Wanneer een burger zich wilde onderscheiden van iemand van een andere stand was het van belang dat dit op een bescheiden manier gebeurde. Onder het kopje ‘Over kleedij en persoonlijke gewoonten’ benadrukt de auteur ‘Dwarskijker’ voortdurend het belang van bescheidenheid. Een nette vertoning is zonder twijfel de basis van een goed voorkomen maar overdrijving is het grootste gevaar.²⁵ Hij verwijst ook naar het feit dat het altijd beter is om jezelf laag in te schatten en diegene waar je mee in conversatie bent hoog. In beide gevallen kan een overschatting van de situatie dan niet als een belediging overkomen. Het tonen van manieren is echter de basis van goed burgerlijk gedrag. Het hebben van manieren is niet iets van bepaalde gelegenheden maar iets wat moeiteloos en altijd nageleefd moet worden. In het etiquetteboek ‘*Lessen over de wellevendheid voor heren*’ wordt dit duidelijk geïllustreerd doormiddel van een metafoor:

“De echte beleefdheid is niet gelijk aan een fraai kleed, dat men alleen draagt wanneer de omstandigheden dit vereischen. Het is een gewaad, dat nooit moet worden afgelegd; dat men nooit als te zwaar moet beschouwen; dat even natuurlijk en ongedwongen moet zijn als het kloppen van het hart.”²⁶

Met deze gedragsregel wordt er geen onderscheid gemaakt tussen gedrag voor publieke of privé gelegenheden. Wanneer het op kennis nemen van de etiquette aankomt is er geen verschil tussen publiek en privé. Hier wordt de scheiding tussen publieke en privé sfeer doorbroken, etiquette gaat altijd en overal op.

---

²⁴ Dwarskijker, “*Hij zal 't wel weten!*”: *300 recepten voor dames en heeren die prijsstellen op beschaving en takt*’ (Amsterdam 1888) 2.

²⁵ Idem, 14.

²⁶ ‘*Lessen over de wellevendheid voor heeren*’ (Gouda 1880) 9.

Naast het belang van manieren wordt er in de etiquetteboeken verschillende keren verwezen naar het belang van traditie. Zo wordt het in *‘Lessen over de wellevendheid voor heren’* als een ridderlijke daad gezien om, altijd een dame aan een heer voor te stellen en niet andersom. Deze regel staat boven rangen en standen. Zelfs bij een heer van hogere maatschappelijke rang moet de vrouw aan de heer voorgesteld worden. Ook bij deze regels rondom ontmoetingen wordt benadrukt dat gedrag niet overdreven moeten worden. In ditzelfde etiquetteboek, dat zich richt op gedragsregels voor mannen, wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen vrouwen van stand en, zoals het in dit boek omschreven wordt, ‘eene dame van gewone opvoeding’.²⁷ De dame van gewone opvoeding werd ook direct omschreven als zijnde een dame met minder verstand. Stand wordt in dit geval dus direct geassocieerd met intelligentie. In *‘Lessen over de wellevendheid voor heeren’* word de man geadviseerd om in een gesprek met dames van gewone opvoeding onderwerpen als politiek, wetenschap en handel te vermijden. Het van belang dat de man zich aanpast aan de dame en het gespreksonderwerp aanpast aan haar verstandsvermogen.

Wanneer iemand beschikt over al deze manieren en vormen en het verfijnen ervan kan een burger zich beleefd noemen. Het *‘Nieuw handboek der wellevendheid handleiding, om in gezelschappen en verschillende betrekkingen des levens zich welwillend te gedragen’*, een etiquette boek wat zich tot beide seksen richt, formuleert het begrip beleefdheid in de introductie van het boek:

“het zichtbare of merkbare bewijs van de achting en den eerbied, welke wij anderen toedragen. Het is eene voorwaarde van de beleefdheid, dat zij ongedwongen zij, van den vrijen wil uitgaande en passende voor de betrekkingen, aan welke zij wordt bewezen.”²⁸

Beleefdheid is dus iets wat aan anderen getoond wordt en aan de hand waarvan de ander een oordeel velt. Voor een stand, die aan veel gedragsregels onderhevig was, wordt er bijzonder de nadruk gelegd op de natuurlijke manier waarop men zich aan deze regels moet houden. Tot deze beleefdheid hoort ook het respecteren van andere standen, hoger en lager. Zich aanpassen aan andere standen gaat, volgens deze auteur, vooral op voor de hogere klasse. Het *‘Wetboek van Mevrouw Etiquette verwijst’* ook naar de lagere standen. Deze standen hanteren ook gedragsregels, er wordt allen naar verwezen als ‘gebruiken’.²⁹ Aan het eind van deze inleiding wordt echter wel

---

²⁷ Idem, 21.

²⁸ *‘Nieuw handboek der wellevendheid handleiding, om in gezelschappen en verschillende betrekkingen des levens zich welwillend te gedragen’* (Tiel 1887) 136.

²⁹ E.C. de Wijs-van de Mandele. *‘Wetboek van Mevrouw Etiquette in 32 artikelen’* (Utrecht 1899) 2.

benadrukt dat een relatie tussen mensen uit verschillende standen problemen met zich mee brengt, gezien ze niet op hetzelfde intellectuele niveau zitten.

De gedragsnormen voor de burgerij draaide vooral om het continu handhaven van manieren. Het was van belang dat de burgerij zich aan bepaalde gedragsregels hield en dit gedrag moest op een natuurlijke manier overkomen.

2.2 Sekse verschillen

Van de zes behandelde etiquetteboeken zijn er twee gericht op mannen, twee gericht op vrouwen en twee die zich richten tot beide seksen. Zoals in de vorige paragraaf duidelijk is geworden zijn de thema's stand en sekse onlosmakelijk met elkaar verbonden. In deze paragraaf zal de verhouding tussen de seksen en de bijbehorende gedragsvoorschriften explicieter besproken worden. Ook zal er gekeken worden of in de etiquetteboeken gesproken wordt van een verandering in het verwachte gedrag van mannen en vrouwen. Daarnaast zal er ook aandacht besteed worden aan de gedragsvoorschriften die hetzelfde bleven gedurende de negentiende eeuw. De vraag die aan de hand van deze categorie beantwoord zal worden is: *in hoeverre was het verwachte gedrag van de seksen aan het eind van de negentiende eeuw anders in vergelijking met de periode ervoor?*

Het wordt gezien als een het recht van de vrouw om altijd aan een man voorgesteld te worden een nooit andersom: 'voor zover haar recht van de sekse betreft en dat de heer door het voorstellen vereerd is.'³⁰ Er zijn dus bepaalde rechten die alleen vrouwen hebben. Naast deze rechten worden verschillende bezigheden ook gezien als de plicht van de vrouw. Zo moet een man zich op het gebied van uiterlijke vertoning wenden tot een van de vrouwen in zijn huis. Zij kunnen hem hier het beste bij helpen: 'Het toilet is het terrein, dat aan de schoone sekse behoort.'³¹

Een verandering in het rollenpatroon van de twee seksen is waar dit onderzoek zich op richt. De etiquetteboeken bevatten wel degelijk instructies die nieuw zijn voor deze tijd. Dit betreft vooral het idee dat vrouwen dichterbij het intellectuele niveau van de man kunnen, of in ieder geval, willen komen:

---

³⁰ '“Hij zal ‘t wel weten!”', 9.

³¹ 'Lessen over de wellevendheid voor heeren', 32.

“Lees niet enkel romannetjes. De meeste vrouwen geven aan dat dat soort lectuur te veel tijd. Goede romans zijn goed op hun tijd; maar hoe kunnen vrouwen verwachten de gelijke van den man te zijn op het gebied van ‘t verstandsleven, wanneer zij haren geest enkel voeden met zulken lichten weinig dagelijken kost’.³²

Door hun eigen intellect te voeden met kwalitatieve literatuur zouden vrouwen dichter bij het intellectuele niveau van de man kunnen komen. Deze passage is van belang voor dit onderzoek aangezien het aangeeft dat de gedragsvoorschriften vrouwen de mogelijkheid geven op gelijke voet te komen met de man. Het etiquetteboek van auteur ‘Dwarskijker’ blijft zich door het hele boek bezig houden met de rol van de vrouw. Hij richt zijn gedragsregels tot mannen en vrouwen. Wanneer de gedragsregels zich richten tot de vrouw wordt er continu verantwoord waarom deze regels er zijn, en dat ze absoluut niet bedoeld zijn om de vrouw te beledigen. Ondanks dat er wordt verwezen naar ‘maatschappelijke tekortkomingen’ bij de vrouw, ziet de auteur deze als gering in vergelijking met de man:

“Twijfel niet aan de bewondering die de samenstelling van dit boekje voor de vrouwen koestert. De maatschappelijke tekortkomingen der vrouwen zijn inderdaad luttel, wanneer men ze vergelijkt bij die der mannen; maar de enkele waarschuwingen, die hier zijn neergeschreven, zullen misschien blijken niet geheel onnodig te zijn; zij worden gegeven zonder enig onvriendelijke bedoelingen en met de diepsten eerbied voor haar aan wie ze gericht zijn.”³³

Opmerkelijk aan deze passage is de claim dat mannen met grotere maatschappelijke tekortkomingen kampen, in vergelijking met vrouwen. Dit suggereert dat mannen gedragsvoorschriften net zo zeer nodig hebben als vrouwen.

Naast gedragsregels over hoe mannen en vrouwen zich moeten gedragen wordt in de etiquetteboeken ook uitgelegd hoe de seksen zich ten opzichte van elkaar moeten gedragen. Deze interactie was aan strikte regels onderhevig, met name de regels over het hanteren van een bepaald gespreksonderwerp tussen een man en vrouw. Wat precies een gepast gespreksonderwerp is wordt vooral bekeken vanuit de man, hij moet het onderwerp bepalen:

“Sommige mannen stellen zich tot wet om tegenover alle vrouwen voornamelijk gemeenplaatsen in hun gesprek op te nemen, even alsof eene vrouw tot niets anders dan beuzelen in staat was. Anderen daarentegen schijnen te vergeten in welk opzicht de opvoeding eener vrouw van die des mans verschilt, en begaan de tegenovergestelde fout door over onderwerpen te praten, waarmede de dames zelden bekend zijn. Eene vrouw van verstand heeft even veel recht over eerste verstoord te zijn, als eene dame van gewone opvoeding over het tweede. Men kan eene beschaafde geestige

---

³² ‘“Hij zal ‘t wel weten!”’, 51+52.

³³ Idem, 57+58.

vrouw geen fijner compliment maken, dan door het gesprek zulk eene richting te geven, die toont dat men hare uitstekende talenten waardeert.”³⁴

Aan de hand van deze passages is te stellen, dat de intellectuele capaciteit van een vrouw nog altijd geacht wordt als beperkt in vergelijking met de man, in tegenstelling tot de mening van de auteur ‘Dwarskijker’. De etiquette betreffende omgang met dames komt ook naar voren in het ‘*Nieuw handboek der wellevendheid*’. Volgens deze gedragsregels heeft de vrouw geen andere taak binnen het gesprek dan luisteren naar de kennis van de man: ‘eene beschaafde vrouw acht en eert den man, van wie zij kan leeren.’ Daarbij hoort een man zich niet in de gespreksonderwerpen van een vrouw te mengen omdat dit zijn eigen voorkomen schaadt.³⁵ Hier wordt de inferioriteit van het vrouwelijke intellect benadrukt. Er is wel ruimte voor de vrouw om te leren, maar ze dient wel te leren van de man. Aan de ene kant geven de gedragsregels de vrouw de kans om hun intellectuele positie te verbeteren, maar hiervoor zijn ze wel nog steeds afhankelijk van de man. Het ‘*Wetboek van Mevrouw Etiquette*’ gaat nog een stap verder en stelt dat huishoudelijke taken niet de enige verplichtingen zijn van een vrouw: ‘Nog eens: het is niet genoeg dat een vrouw hare kleederen kan vaststellen en een huishouden bestieren: zij moeten wel degelijk op de hoogte zijn van hetgeen er voorvalt in de maatschappij.’³⁶ De vrouw moet dus niet alleen leren van de man, maar ook zelf kennis nemen van ontwikkelingen binnen de maatschappij.

In de situatie dat een man en vrouw getrouwd zijn wordt nog steeds verwacht dat de vrouw kennis neemt bepaalde zaken buiten het huishouden. Het ‘*Wetboek van mevrouw Etiquette*’ adviseert haar lezeressen dat het van cruciaal belang is om kennis te nemen van de politieke gang van zaken in het land. De auteur legt uit dat het enorm vervelend is als een man beneden zijn eigen stand trouwt, omdat de vrouw dan niet in staat is over de onderwerpen te converseren die hem interesseren: ‘Wel klaagt zij, dat haar man zoo weinig conversatie heeft, maar ze gevoelt niet, dat men zijn huis mijdt, omdat men met zoo’n vrouw geen behoorlijk discours kan voeren en zij daarenboven haar wereld in het geheel niet kent’.³⁷ De auteur van dit etiquetteboek gelooft net als de auteur ‘Dwarskijker’ dat een vrouw wel degelijk op gelijk intellectueel niveau met de man kan komen. In het ‘*Wetboek van Mevrouw Etiquette voor Heeren*’ wordt verwezen naar een vrouw die niet op gelijk niveau staat met de man, maar zelfs superieur is aan de man:

---

³⁴ ‘*Lessen over de wellevendheid voor heeren*’, 21.

³⁵ ‘*Nieuw handboek der wellevendheid*’, 173.

³⁶ E.C. v.d. M., ‘*Het Wetboek van Mevrouw Etiquette*’, 17.

³⁷ E.C. v.d. M., ‘*Het Wetboek van Mevrouw Etiquette*’, 10+11.

“Er zullen wel weinig mannen op dit ondermaansche gevonden worden, die zich gaarne stellen onder de heerschappij eener vrouw. “Pantoffelheid” is nimmer een eretitel geweest; en toch... Er is ééne vrouw, onder wier banier allen graag strijden, wier macht ieder man erkent, tegenover wie hij gaarne het hoofd in deemoed buigt, wier geboden hij meestal zonder morren opvolgt, wier volgeling hij gaarne genoemd wordt. Die vrouw is mevrouw Etiquette.”³⁸

De auteur heeft met deze inleiding de kans gegrepen om ‘Mevrouw Etiquette’ als heerser over alle mannen neer te zetten. Dit is geen echte vrouw, hiermee wordt verwezen naar de gedragsregels waar mannen zich aan moeten houden. In deze passage wordt duidelijk gemaakt dat de man nooit onder heerschappij van een vrouw wil staan. In deze tijd werd er veel onder pseudoniemen geschreven en in dit geval is er sprake van een pseudoniem. Of de auteur een man of een vrouw is maakt deze inleiding niet per se meer of minder relevant. Het is opmerkelijk dat gedragsregels hier aangeduid worden door de term ‘Mevrouw Etiquette’ waardoor het lijkt alsof de mannen hun gedragsregels van een vrouw leren. Ook dit boek gaat in op de gespreksregels tussen mannen en vrouwen:

“Een ware “heer” moet even goed een discours kunnen voeren met een kiesrechtvrouw als met een salonnuffje, dat haar gesprekje doorrijgt met geaffecteerde, vreemde woordjes, en hij moet de geleerde aanvallen van een blauwkous even handig weten terug te geven als hij moet weten te schermutselen tegen de geestigheden van een geraffineerd flirt-meisje.”³⁹

Een heer moet dus in staat zijn met vrouwen van verschillende intellectuele niveaus een gesprek kunnen voeren. Bijzonder aan deze passage is dat hier de term ‘kiesrechtvrouw’ gebruikt wordt, een term die past in deze tijden van politieke verandering. Over de houding die een man aan moet nemen tegenover de vrouw in een gesprek wordt ook het een en ander uitgelegd, maar dat zal nader toegelicht worden binnen het derde en laatste thema, modernisering van gedragsvoorschriften.

Het etiquetteboek geschreven door Louise Stratenus heeft een strenge en traditionele toon vergeleken met de andere vijf bestudeerde boeken. Ze ziet de rol van de vrouw binnen het gezin als traditioneel en oppert dat dit onveranderd de rol van de vrouw moet blijven: ‘De eenige, de ware plaats der vrouw is aan eigen haard; en deze oude, oude wereld moge nog duizenden eeuwen ouder worden, nooit of nimmer zal de roeping der vrouw veranderen.’⁴⁰ Ze ziet echter wel dat de

---

³⁸ E.C. de Wijs-van de Mandele, *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette voor Heeren in zestien artikelen* (Utrecht 1900), 1.

³⁹ Idem, 9.

⁴⁰ Louise Stratenus, *De opvoeding der Vrouw: kleine handleiding voor goeode standen bewerkt.* (Amsterdam 1891), 5.

samenleving aan het veranderen is en dat vrouwen een maatschappelijke rol willen vervullen binnen deze samenleving. Deze veranderingen noemt ze echter een tijdelijk fenomeen. Volgens Stratenus zal deze vraag naar sociale vrijheid dalen op het moment dat de vrouwen er achter komen dat ze daar geen pure blijdschap uit kunnen halen. Pure blijdschap zou alleen maar mogelijk zijn als vrouwen de hun aangeboren taak vervullen. Stratenu hield een traditionele toon maar erkende dat vrouwen zich anders aan het gedragen zijn aan de hand van modernisering binnen de maatschappij.

Aan de hand van deze categorie is er een overzicht te geven van het verwachte gedrag van de seksen. Met name het rollenpatroon van de vrouw veranderde aan het eind van de negentiende eeuw. Moederschap en het onderhouden van het huishouden werden nog steeds gezien als de primaire taken van de vrouw, maar naast deze taken werd van haar verwacht dat ze zich ook met andere dingen bezighield.

2.3 Etiquette en modernisering

Bij het analyseren van de zes etiquetteboeken is aan de hand van de categorie *'etiquette en modernisering'* gefocust op nieuwe activiteiten en bezigheden in de periode 1870-1900. Dit deel van het onderzoek heeft zich gericht op de vraag: *'in hoeverre moesten er nieuwe gedragsvoorschriften voor de nieuwe bezigheden bedacht worden?'*.

Zoals aangegeven zijn signalen van een moderniserende of veranderlijke periode niet alleen te vinden in de gedragsregels zelf, maar vooral ook in de introducties en in sommige gevallen aparte hoofdstukken die er aan gewijd waren. De auteur Louise Stratenus is enorm traditioneel en dit is te zien in de gedragsregels die ze opstelt. Toch zijn er moderne elementen te zien in haar redevoering. Enerzijds oppert ze dat de traditionele rol van de vrouw niet mag veranderen, anderzijds benadrukt ze dat er grote waardering moet zijn voor de zwaarte die deze rol met zich meebrengt.⁴¹ Stratenus pleit hier voor grote waardering voor de vrouw en de rol die zij als moeder en huisvrouw vervult. Tosh ziet in zijn onderzoek dat de Engelse etiquetteboeken verwachten wordt dat de rol van de vrouw gewaardeerd wordt. In het Nederlandse etiquetteboek van de auteur Stratenus wordt ook duidelijk gepleit dat de vrouw gewaardeerd moet worden voor de taken die ze vervult in het huishouden. Ondanks haar traditionele houding erkent ze ook dat verschillende vrouwen kiezen voor een andere rol binnen de maatschappij:

---

⁴¹ Idem, 5.

“In de laatste jaren vooral heeft men eene noodlottige beweging in de vrouwenwereld opgemerkt”. Niet langer tevreden met de plaats haar in het gezin aangewezen, hebben onze zusters zich een weg willen banen naar het licht, een rol in de maatschappij willen vervullen; en het zachte schemerdonker van eigen haardstede versmaad om “iets” te worden.

“Iets” laat mij liever vragen “wat?”⁴²

Stratenus erkent dus dat er binnen de ‘vrouwenwereld’, zoals zij dat noemt, een verandering aan het optreden is. Ze gelooft echter niet dat vrouwen blij zullen worden van hun vernieuwde positie en dat vrouwen uiteindelijk toch zullen verlangen naar het moederschap. Stratenus geloofde dus niet dat de veranderingen binnen de ‘vrouwenwereld’ blijvend zijn.

Er wordt in de etiquetteboeken ook ingespeeld op moderne ontwikkelingen in vrijetijdsbesteding. Zo wordt er in *Lessen over de wellevendheid voor heren* een nieuwe activiteit omschreven, namelijk de ochtend partij. Gedurende de maanden mei, juni en juli hielden mannen en vrouwen zich onder andere bezig met activiteiten als spreken, muziek, gezelschapsspellen in de open lucht, biljarten en boogschieten.⁴³ Gedurende deze ochtend partij zullen verschillende van deze spelen in gemengd gezelschap plaatsvinden. Het deelnemen aan sport activiteiten komt ook aan bod in *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette voor Heeren*. Fietsen, hockey, golf en tennis worden hier omschreven als gemengde sporten waar dames en heren aan mee kunnen doen. Daarnaast wordt schaatsen omschreven als de ultieme gemengde vrijetijdsbesteding. Opvallend is dat de gedragsregels bij het schaatsen minder streng waren in vergelijking met andere bezigheden:

“En vergeet niet het heerlijke schaatsenrijden. Een korte broek, nauwsluitend warm jasje, een ijsmuts op, aan de hand een meisje dat goed rijdt, in een alleraardigst ijsconstuumpje, aardig vlugge voetjes uitstekend onder het praktische korte rokje, het wit wollen manteltje en ‘t nuffige kleine wintermutsje op. Wel sportsman wat ontbreekt er nog aan uw geluk, vooral nu Mevrouw Etiquette u niet aanhoudend op de vingers tikt en u en uw dametje naar hartelust laat zwieren.”⁴⁴

De auteur laat hier blijken dat de regels wat betreft interactie tussen een dame en een heer tijdens het schaatsen niet strikt zijn. Ze benadrukt dat ‘Mevrouw etiquette’ in dit geval niemand op de vingers zou tikken als een man en vrouw samen zouden gaan schaatsenrijden. Er waren meer bezigheden waarbij de gedragsregels minder streng waren, zoals het betalen van eigen kosten. Op het clubveld betaalde ieder zijn eigen kosten, daar waar bij een diner de heer voor zichzelf en de dame zou betalen, dekte de dame bij het clubveld haar eigen kosten. ‘Mevrouw etiquette’ ziet dit als een typerende ontwikkeling voor die tijd aangezien ‘in deze onafhankelijken tijd waarschijnlijk

---

⁴² Idem, 3.

⁴³ *Lessen over de wellevendheid voor heeren*, 39.

⁴⁴ E.C v.d. M., *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette voor heeren*, 91.

ieder meisje wel voor zichzelf kan zorgen.⁴⁵ Ook op het gebied van interactie binnen een gehuwd stel is de veranderende positie van de vrouw binnen het gezin zichtbaar. Zo werden de mannen geïnstrueerd hun vrouw te vragen of ze eigen beheer wil nemen over haar deel van het vermogen. ‘Mevrouw Etiquette’ benadrukt hoe ‘de vrouw hoe langer hoe minder de financieel afhankelijke van den man wil zijn. Nog veel te weinig weten de vrouwen van zulk eigen beheer af.’⁴⁶ Ook hier wordt door de auteur er duidelijk op gewezen dat de tijden veranderden, en dat met deze veranderingen de vrouw meer onafhankelijk kon worden. *‘Het Wetboek van Mevrouw Etiquette’* gericht op gedragsregels voor dames, wijdt zelfs een apart hoofdstuk aan het moderniseren van het vrouwen leven getiteld: ‘De moderne vrouw’. In dit hoofdstuk wordt duidelijk gemaakt dat men aan het eind van de negentiende eeuw andere verwachtingen had van de vrouw en de rol die zij aanneemt in de maatschappij:

“Het meisje van vroegere dagen is anders dan het meisje van heden, en ik zou bijna willen zeggen: we leven in een grooten omwentelingstijd van het meisjesbestaan. Nu men anders is gaan denken over de vrouw in onze dagen, beschouwt men ook het jonge meisje met andere oogen. Vroeger was de dochter de schaduw der moeder, en steeds onder hare hoede. Na de schooljaren werd zij door de moeder opgeleid in de huishouding, ging des middags met de moeder uit, bracht bezoeken en ontving die, meestal in gezelschap der moeder: Hoe is alles nu anders!... Als de dochter de school heeft afgelopen, waar ze dikwijls naast jongens op de schoolbanken zit, is ze een zelfstandig wezen.”⁴⁷

De moderne vrouw werd omschreven als zelfstandig, zelfdenkend, zelf oordelend. Het meisje werd gezien als moreel vrij, in vergelijking tot vroeger, wanneer het meisje moreel gedwongen was zich te vormen volgens de normen van het ouderlijk huis. De auteur wijst in dit hoofdstuk op het belang van morele vrijheid. Het is volgens de auteur alleen maar mogelijk om een harmonieuze relatie te hebben tussen de ouders en hun dochter als er sprake is van morele vrijheid. Volgens de auteur werd het meisje ‘vroeger gekneld in het corset der conventie’.⁴⁸ Er wordt echter door de auteur ook gewezen op de gevaren die deze modernisering van de vrouw met zich meebrengt. Allereerst zou een meisje in deze tijden van morele vrijheid haar vrouwelijkheid kunnen verliezen. Dat wil zeggen dat ze haar aangeboren rol als moeder en huisvrouw losliet. De auteur benadrukt dat de etiquette nog steeds voor alle dames gold, hoe geëmancipeerd ze ook zijn. Ten tweede bestaat het gevaar dat jonge meisjes niets meekrijgen over de werking van het huishouden en daarom niet voorbereid zijn

---

⁴⁵ Idem, 92.

⁴⁶ Idem, 118.

⁴⁷ Idem, 265+266.

⁴⁸ Idem, 267.

op het getrouwde leven. Het is volgens ‘Mevrouw etiquette’ essentieel dat meisjes niet vergeten wat de ultieme vrouwen taken zijn. Trouwen en de ultieme vrouwelijke taken verrichten is het hoogst haalbare, de vrouw zou hier immers voorbestemd zijn.⁴⁹ De auteur van dit etiquetteboek erkent, net als Louise Stratenus, dat de maatschappij en in het bijzonder de verwachte positie van de vrouw aan het veranderen is.

Van de geanalyseerde etiquetteboeken wijden er drie een deel van de tekst aan de veranderingen die zich voordeden aan het eind van de negentiende eeuw. Deze veranderingen worden door de auteurs gezien als een proces waarin de samenleving moderniseerde. De auteurs van de etiquetteboeken *‘De opvoeding der Vrouw: kleine handleiding voor gegoede standen’*, *‘Lessen over de wellevendheid voor heeren’* en *‘Het Wetboek van Mevrouw Etiquette voor heeren’* zagen het nodig een aparte paragraaf te wijden aan dit fenomeen. De auteurs erkennen dat veranderingen en de moderniserende samenleving vragen om nieuwe gedragsregels.

Deze drie categorieën geven een beeld van het verwachte gedrag van de burgerij aan het eind van de negentiende eeuw. De burgerlijke stand eiste specifiek gedrag dat natuurlijk en bescheiden over moest komen. Dit was aan het eind van de negentiende eeuw de norm zoals dat in de jaren daarvoor ook het geval was. Het verwachte gedrag van de seksen veranderde aan het eind van de negentiende eeuw, met name de gedragsregels van de vrouw. Veranderingen in de maatschappij werden door verschillende auteurs gezien als een teken van modernisering.

---

⁴⁹ Idem, 270+271.

Conclusie

Voordat deze thesis een antwoord kan geven op de hoofdvraag zal eerst antwoord gegeven worden op de deelvragen. De eerste deelvraag is: *‘welke gedragsregels werden gezien als essentieel binnen de burgerlijke stand?’*. Gedragsregels die de burgerij identificeerde met hun stand waren gebaseerd op bescheidenheid. Het was van belang dat iedereen binnen de burgerij zich hetzelfde gedroeg en dat dit gedrag natuurlijk overkwam. Correct gedrag dat op een natuurlijke en bescheiden manier overkwam was de essentie van burgerlijk gedrag. De deelvraag: *‘in hoeverre was het verwachte gedrag van de seksen aan het eind van de negentiende eeuw anders in vergelijking met de periode ervoor?’* is beantwoord binnen de categorie ‘seks verschillen’. Vooral het verwachte gedrag van de vrouw veranderde aan het eind van de negentiende eeuw. Naast het moederschap en het onderhouden van het huishouden werd van de vrouw verwacht dat ze haar eigen intellect zou voeden om zo op een meer gelijke niveau te komen met de man. De volgende deelvraag is beantwoord aan de hand van de categorie ‘etiquette en modernisering’: *‘in hoeverre moesten er nieuwe gedragsvoorschriften voor de nieuwe bezigheden bedacht worden?’*. Verschillende auteurs van de etiquetteboeken erkende dat de samenleving aan het moderniseren was en dat de gedragsregels daarop aangepast moesten worden. Veranderingen brachten nieuwe activiteiten met zich mee waar zelfs nieuwe gedragsregels voor bedacht moesten worden.

Aan de hand van de drie categorieën en de deelvragen kan een antwoord gegeven worden op de hoofdvraag: *Welke verandering vond er plaats in de etiquetteboeken tussen 1870-1900, in vergelijking met de periode ervoor, wat betreft de gedragsregels voor mannen en vrouwen binnen de Nederlandse burgerlijke cultuur?* De voornaamste veranderingen vonden plaats bij de gedragsregels die bedoeld waren voor vrouwen. Er was naast de traditionele taken voor de huisvrouw en moeder de mogelijkheid om zichzelf op de hoogte te houden van de maatschappelijke gang van zaken. De gedragsregels instrueerde haar om zelf kennis te verkrijgen en zo op gelijk intellectueel niveau te komen met de man. De gedragsregels voor de vrouw veranderden omdat de auteurs van de etiquetteboeken merkten dat de vrouw behoefte had om een andere maatschappelijke rol te vervullen. Verandering en modernisering veranderde de gedragsvoorschriften voor de vrouw. Nu dat er een duidelijk beeld is gegeven van de analyse is het mogelijk om dit onderzoek te positioneren binnen het eerder geconstrueerde debat tussen Tosh en Van Tilburg.

Dat er aan het eind van de negentiende eeuw een verandering optrad in de richtlijnen voor gedrag van de seksen was al vastgesteld door Van Tilburg en Tosh. Ze verschillen in visie wat betreft de positie van vrouwen in de burgerlijke cultuur aan het eind van de negentiende eeuw. Tosh ziet in de Engelse etiquetteboeken een toename in prestige van de taken die de vrouw op zich nam.

Ze werd niet langer gezien inferieur maar ze werd gewaardeerd om haar eigen unieke kwaliteiten. Van Tilburg behandelt in haar onderzoek de Nederlandse adviesliteratuur. In dit onderzoek trekt ze de conclusie dat de leefsfeer van de vrouw in het laatste kwart van de negentiende eeuw nog meer beperkt werd tot het huishouden.

De uitkomst van dit onderzoek komt meer overeen met die van Tosh dan met het onderzoek van Van Tilburg. Uit dit onderzoek blijkt dat de gedragsvoorschriften versoepelden, vooral voor vrouwen. Dit onderzoek laat zien dat de geanalyseerde etiquetteboeken verwijzen naar de unieke taak van de vrouw, die waardering voor haar rol als moeder en huisvrouw verdiende. Ze werd toenemend gezien als een eigen persoon met eigen wensen, eigen plichten die ze zelf wil vervullen. Aandacht voor de vrouw als intellectueel persoon komt sterk naar voren in de zes etiquetteboeken. Ze wordt zelfs aangemoedigd om zich in dezelfde onderwerpen te verdiepen als de man en op die manier op gelijke intellectuele voet te komen. In een van de boeken wordt zelfs nadrukkelijk uitgelegd dat de vrouw absoluut niet minderwaardig is:

“mochten al vroeger de heeren der schepping het idee hebben, dat zij tegen een minderwaardig wezen sprak, wanneer zij in conversatie waren met eene vrouw, de tijden zijn nu anders, sinds de vrouw hoe langer hoe meer geleerd heeft zichzelf te zijn, en - mevrouw Etiquette komt haar daarin een handje helpen. Voor die vrouw hebben dan toch zelfs de brutaalste heeren grote eerbied.”⁵⁰

Er waren verschillende opvattingen in de etiquetteboeken terug te vinden die aangaven dat de rol van de vrouw als moeder en huisvrouw nog steeds verwacht werd. Van Tilburg ziet deze verwachting als een teken van hoe strikt de leefsfeer van de vrouw was aan het eind van de negentiende eeuw. Dit is te verwachten aangezien Van Tilburg haar onderzoek heeft gericht op seksualiteit en partner keuze. Doordat ze haar onderzoek op deze manier afbakt, richt ze zich al snel op de gedragsregels rondom het huwelijk en moederschap en dus op de rol van de vrouw binnen het huishouden. Dit onderzoek heeft zich echter gericht op alle informatie uit de geselecteerde adviesboeken. Door haar afbakening neemt Van Tilburg de bezigheden van de vrouw buiten het huishouden niet mee in haar onderzoek. Ze behandelde daardoor niet de gedragsregels voor mannen die een toenemende waardering voor de vrouw en haar taken vragen. In de etiquetteboeken werd benadrukt dat het beeld dat een man van een vrouw had gedateerd was. Bij het werk van Tosh komt dit ook naar voren, wat te maken heeft met zijn focus op de man en zijn rol binnen het burgerlijke gezin.

---

⁵⁰ E.C v.d. M, *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette voor Heeren*, 29.

De doelstelling van Tosh was het aanbrengen van een nuance, wat betreft de opvatting onder historici over strikt gescheiden sferen aan het eind van de negentiende eeuw. Hij verwerpt het concept gescheiden sferen echter niet. Er was wel degelijk sprake van een strikte scheiding van sferen tussen de man en vrouw binnen het huishouden. Aan de hand van de bestudeerde gedragsvoorschriften gericht op jongvolwassenen wordt echter duidelijk dat voor deze nieuwe generatie, nieuwe regels geformuleerd werden.

De resultaten van dit onderzoek bieden een nieuw inzicht in de eind negentiende eeuwse adviesliteratuur in Nederland. Het laat zien dat de auteurs van de etiquetteboeken zich bewust waren van maatschappelijke veranderingen, en zich ervan bewust waren dat deze veranderingen invloed zouden hebben op het gedrag van de burger. Dit onderzoek is dan ook een waardevolle toevoeging aan de geschiedschrijving van Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw, en eind negentiende eeuwse gedragsvoorschriften in het bijzonder. Het laat zien dat de gedragsvoorschriften aangepast werden omdat de maatschappij aan het veranderen was. Het onderzoek beperkt zich niet tot bepaalde onderwerpen binnen de adviesliteratuur waardoor veranderingen over het hoofd kunnen worden gezien. Van Tilburg ziet in haar onderzoek een beperkte verandering omdat ze zich hoofdzakelijk richt op seksualiteit en partnerkeuze. Dit zijn twee onderdelen waarop de gedragsregels aan het eind van de negentiende eeuw weinig veranderen. Als er al een verandering was dan is dat volgens Van Tilburg dat de bewegingsvrijheid van de vrouw beperkter werd. De traditionele vrouwelijke taken moederschap en het onderhouden van het huishouden was volgens alle zes etiquetteboeken nog altijd de plicht van de vrouw. Dit betekende echter niet dat er binnen de andere aspecten van het leven van een vrouw geen ruimte was voor verandering. Daarbij verandert ook de rol van de man, in het bijzonder ten opzichte van de vrouw. In de etiquetteboeken wordt voortdurend de nadruk gelegd op gelijke waardering tussen man en vrouw. De auteurs van de etiquetteboeken accepteren dat de vrouw haar eigen persoon is en zich intellectueel ontplooit. In de woorden van 'Mevrouw Etiquette': de vrouw werd zelfstandig, zelf denkend en zelf oordelend. Daarnaast werden nieuwe, minder strikte, gedragsregels opgesteld voor de interactie tussen mannen en vrouwen binnen nieuwe vrijetijdsbestedingen.

Dit onderzoek laat zien dat de etiquetteboeken niet aantonen dat de scheiding van sferen aan het eind van de negentiende eeuw strikter werd. De etiquette regels van de laat negentiende eeuwse Nederlandse burgerij waren niet radicaal gemoderniseerd, maar wel veranderd. De auteurs van de etiquetteboeken waren zich bewust van de veranderingen die plaatsvonden in de maatschappij, en waren ook bereid gedragsregels hier op aan te passen.

Literatuurlijst

Bronnen:

- Alberti J.J., *'Nieuw handboek der wellevendheid handleiding, om in gezelschappen en verschillende betrekkingen des levens zich welwillend te gedragen'* (Tiel 1887)
- Dwarskijker, *"Hij zal 't wel weten!" : 300 recepten voor dames en heeren die prijsstellen op beschaving en takt'* (Amsterdam 1888)
- *'Lessen over de wellevendheid voor heeren'* (Gouda 1880)
- Stratenus Louise, *'De opvoeding der Vrouw: kleine handleiding voor gegoede standen bewerkt'* (Amsterdam 1891)
- de Wijs-van de Mandele, E.C., *'Wetboek van Mevrouw Etiquette in 32 artikelen'* (Utrecht 1899)
- de Wijs-van de Mandele, E.C., *'Het Wetboek van Mevrouw Etiquette voor Heeren in zestien artikelen'* (Utrecht 1900)

Literatuur:

- Davidoff, Leonore, *'The Best Circles: society, etiquette and the season'* (London 1986)
- Montijn, Ileen, *'Leven op stand, 1890-1940'* (amsterdam 2003)
- Tosh, John, *'A Man's Place Masculinity and the Middle-Class home in Victorian England'* (1999 Great Britain)
- Tosh, John, *'Manlines and Masculinities in Nineteenth-Century Britain'* (Groot-Brittannië 2005)
- Van Tilburg, Marja, *'Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890'* (Groningen 1998)
- Te Velde, Henk (ed.), *'Land van kleinde gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990'* (Amsterdam 1999)